

Бењамин ХЕКИЋ*
Историјски институт
Београд

НОВИ ПЕЧАТ СТЕФАНА НЕМАЊЕ

Апстракт: У овом раду биће представљен и описан недавно откривени печат српског великог жупана Стефана Немање који је 2023. године откупљен за Историјски музеј Србије у Београду. Реч је о оловном печату који својим одликама прати основне сигилографске обрасце свих одраније познатих печата Стефана Немање. Међутим, овај Немањин нови печат садржи одређене елементе који нису присутни ни на једном другом сачуваном печату овог српског великог жупана, због чега ћемо поређење проширити и на оловне печате Немањине браће, кнежева Страцимира и Мирослава, као и на један број савремених византијских оловних була. Најзад, посебна пажња биће посвећена положају новооткривеног Немањиног печата у корпусу сигилографске грађе Стефана Немање и импликацијама овог налаза за Немањину сигилографску праксу уопштено посматрану.

Кључне речи: оловни печати (буле), Стефан Немања, Стефан Немањић, српски (рашки) велики жупани, византијски печати, булотерији (типари), сигилографска пракса, сигилографски обрасци.

Abstract: In this paper we will present and describe a recently discovered seal of Serbian grand župan (grand prince) Stefan Nemanja that was purchased for the Historical Museum of Serbia in Belgrade in 2023. It is a lead seal which in its characteristics follows the general sigillographic patterns of all previously known seals of Stefan Nemanja. However, this new seal of Nemanja does contain certain elements that are not present on any other preserved seal from this Serbian grand župan, which is why we will broaden the comparison to the lead seals of Nemanja's brothers, princes Stracimir and Miroslav, as well as to a number of contemporary Byzantine lead bullae. Lastly, a special attention will be paid to the place of Nemanja's newly discovered seal in the corpus of sigillographic material of Stefan Nemanja and to the implications of the finding for Nemanja's sigillographic practice in general.

Keywords: lead seals (bullae), Stefan Nemanja, Stefan Nemanjić, Serbian (Rascian) grand župans, Byzantine seals, boulloteria (matrices), sigillographic practice, sigillographic patterns.

---

* benjamin.hekic@iib.ac.rs

У мају 2023. године Историјски музеј Србије у Београду набавио је оловни печат српског великог жупана Стефана Немање (сл. 1).¹ До тада непознат печат купљен је директно од власника, уз посредовање санмаринске аукцијске куће „Артемиде Асте” (Artemide Aste s.r.l., Via Consiglio dei Sessanta 99, 47891 Dogana, Repubblica di San Marino), која је најпре овај предмет нудила за надметање на аукцији 6–7. маја 2023. Пре куповине је обављена прелиминарна процена аутентичности печата.²

Опис печата са епиграфском и иконографском анализом

Печатни отисак има пречник 34 мм, дебљину 3 мм и тежи 20,92 г. У питању је округла печатна плочица незнатно оштећена и искрзаних ивица, изливена једноделно и откована у булотерију, с вертикалним каналом по средини за провлачење печатне врпце. Аверсна страна печата лоше је отиснута, тако да су прва слова сваког реда хоризонталне печатне легенде утиснута више пута једно преко другог.

Аверс: Кружна тачкаста бордура; хоризонтална легенда у седам редова

+
СΦΡΑΓΙΣ
ΣΤΕΦΑΝΟΥ
ΜΕΓΑΛΟΥ
ΖΟΥΠΑΝΟΥ
ΤΗΣ ΝΕΜΑ
ΝΙΑ

+ Σφραγίς Στεφάνου μεγάλου ζουπάνου τοῦ Νεμάνια

---

¹ Београд, Историјски музеј Србије, Збирка печата, инв. бр. Пч-374.

² У процену аутентичности су били укључени историчари и археолози који су, свако према својој ужој струци (медиевистика, епиграфика, сфрагистика, итд.), дали свој суд: др Бењамин Хекић, сарадник Историјског института у Београду, др Јована Шаљић Ратковић, сарадница Историјског института у Београду и др Гордана Томовић, сарадница Историјског института у Београду у пензији, а своје мишљење изнели су и др Вујадин Иванишевић из Археолошког института у Београду, др Жан-Клод Шене са Универзитета Сорбона у Паризу и др Вернер Зајпт из Аустријске академије наука у Бечу.

Реверс: Представа Светог Стефана Првомученика с нимбом у стојећем ставу, одевеног у стихар са ораром, с кадионицом у десној и дарохранилницом у левој руци; кружна тачкаста бордура; двостубачна вертикална легенда лево и десно од светитеља

Θ	Ο
ϠЄ	ΓΡΩ
ΦΔ	ΤΟ
ΝΟ	ΜΑΡ
С	ΤΥ
	С

Ὁ ἅγιος Στέφανος ὁ Πρωτομάρτυς

Печатне легенде на грчком језику са аверса и реверса изведене су византијском епиграфском мајускулом карактеристичном за 12. век. Од специфичних слова треба поменути да се сигма јавља у уобичајеној епиграфској варијанти *sigma lunatum*, С, зета је обрнута, попут одраза у огледалу, Δ, алфа и омега имају унцијалне форме, Α и Ω, а ипсилон угласти облик, V. Од лигатура присутни су σ-τ, тј. стигма, Ϡ, вертикално о-υ, Υ, и π-ρ, Ρ, а од скраћеница Θ за „ὁ ἅγιος“; док је лигатура Υ доследно употребљена на свих пет места где је присутан дифтонг „ου“, консонантска група „στ“ једном је, на реверсу, изведена као лигатура стигма, Ϡ (Στέφανος), а једном је исписана као две одвојене графеме, СТ, на аверсу (Στεφάνου). Слова хоризонталне легенде на аверсу су масивна, док су слова уз представу светитеља на реверсу нешто тања и деликатније изведена, свакако због тога што су и ситнија од словâ са аверса.

Ликовна представа Св. Стефана Првомученика на реверсу раби уобичајену иконографију овог светитеља. Његов нимбус изведен је од ниски перли, тј. тачкастом линијом којом су изведене и бордуре на обе стране печата. Стихар у који је одевен има релативно широке рукаве који допиру тек нешто испод лаката, тако да је видљива витка подлактица светитељеве десне руке што је припијена уз тело, а у којој држи кадионицу. Положај десне руке делује у одређеној мери неприродно због начина на који је она савијена у лакту. Лева рука такође је припијена уз тело, али се рукав и светитељева подлактица не виде због масивне дарохранилнице коју њоме држи. Детаљи на дарохранилници, која је вероватно имала форму ковчежића или црквике, као и детаљи на масивној кадионици што

виси на три ланца, ако су и били изведени, данас се више не могу видети, пошто је површина оба предмета похабана и заравњена. Орар пребачен преко стихара на левом рамену готово да се и не назире на одежди, али раскошно украшена широка трака која виси испод дарохранилнице мора бити његов завршетак, док је поруб на дну стихара такође раскошно украшен, али је нешто слабије видљив; испод њега јасно се оцртавају светитељева ситна стопала у ципелама. Светитељева глава је гломазна, несразмерна остатку светитељевог витког тела, и готово делтоидног облика. Детаљи на глави – црте лица, коса, тонзура – нису више видљиви, пошто је површина лица похабана и заравњена; само се светитељеве уши и усне назиру.

Сигилографска анализа и шири контекст

Нови печат великог жупана Стефана Немање у својим иконографским, палеографским и епиграфским одликама прати сигилографске обрасце од раније познатих печата овог српског владара. Пре овог налаза, нашој историографији и дипломатици било је познато укупно пет печата Стефана Немање који се могу поделити у две основне групе према својим сигилографским обрасцима.

У прву групу могу се уврстити два отиска која по свој прилици потичу са истог типара (булотерија) што је на аверсу и на реверсу носио само хоризонталну легенду на грчком. Треба напоменути да су ово хронолошки најмлађи примерци печата Стефана Немање, с обзиром на то да су њима биле печачене исправе издате у последњој деценији 12. века: једном чак након што је Немања сишао с престола и обукао монашку ризу. Један оловни отисак са овог типара био је причвршћен на повељу Стефана Немање Сплићанима из око 1191. године, док се други отисак, израђен у злату (или позлаћен), налазио на оснивачкој повељи Манастира Хиландара коју је Немања издао 1198/99. сада већ као монах Симеон.³ Обе повеље

---

³ Veselin Čajkanović, „Über die Echtheit eines serbisch-byzantinischen Verlobungsringes“, *Byzantinische Zeitschrift* 19/1 (1910) 113; Михаило Динић, „Три повеље из исписа Ивана Лучића“, *Зборник Филозофског факултета* 3 (Београд 1955) 69–70; Ђорђе Трифуновић, Весна Бјелогрић и Ирена Брајовић, „Хиландарска оснивачка повеља“, у: *Осам векова Студенице: зборник радова*, ур. епископ жички Стефан (Боца) и др., Београд 1986, 51; Божидар Зарковић, „Печати Стефана Немање“, *Баштина* 13 (2002) 246–248, 250–252; Бењамин Хекић, „Печати раних Немањића – узор и паралеле у формативном периоду немањићке сигилографске праксе“, *Историјски часопис* 68 (2019) 36–37; исти, *Печати српских средњовековних владара између западних и византијских узора* (докторска дисертација, Филозофски факултет Београд, 2021), 105.

су изгубљене данас, и с њима оба печата, тако да нам је сплитски отисак познат само на основу цртежа из средине 17. века,⁴ а хиландарски отисак на основу фотографија начињених пре нестанка повеље током Првог светског рата (сл. 2а–б).⁵ Легенда са аверса ових отисака наставља се на реверсу, тако да гласи СФРА–ГΙСΤΕ–ΦΑΝΥ–ΗΙΕΓΔ // ΛΥ–ΣΥΠ–ΑΝΥΤ–ΥΝCΗ–ΑΝΙΑ (Σφραγίς Στεφάνου μεγάλου ζουπάνου τοῦ Νεμάνια).⁶

Другој групи печата Стефана Немање припадају сви остали познати печатни отисци овог владара, а међу њима и нови печат из Историјског музеја Србије. Сви ови печати израђени су у олову, и пронађени су независно од докумената Стефана Немање на којима су се некада морали налазити, што значи да се не могу прецизно датовати. Ове оловне буле прате сигилографски образац који карактерише хоризонтална грчка легенда на једној страни (аверсу), а на другој (реверсу) приказ Св. Стефана Првомученика у стојећем ставу фронтално (тзв. византијски

⁴ Цртеж печата налази се у рукопису Ивана Лучића уз препис Немањине повеље Сплићанима, Split, Nadbiskupski arhiv, Kaptolski arhiv, Scrinia B (Lucius), vol. 536, fol. 146, а објављен је у М. Динић, „Три повеље”, 70; Б. Хекић, „Печати раних Немањића”, 56, сл. 1. Поред наведеног цртежа, Лучић је донео и схему Немањиног печата с рашчитаном легендом у свом делу штампаном као Joannes Lucius, *De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex*, Amstelædami 1666, 1667², 1668³, 256. Треба истаћи да је у наведеној књизи Лучић овај печат приписао Немањиним сину, великом жупану Стефану Немањићу, потоњем српском краљу.

⁵ Београд: Архив Српске академије наука и уметности, Историјска збирка, бр. 8866-1; Народна библиотека Србије, Фототека Одељења за археографију, сигн. Ф 169. Наведене фотографије објављене су међу илустрацијама овог рада, а захвалност за њихово прибављање дугујемо особљу наведених установа, пре свих Мирославу Јовановићу из Архива САНУ и Владану Тријићу из Одељења за археографију НБС.

⁶ Ваљало би истаћи да је у најстаријим издањима Немањине оснивачке повеље Манастира Хиландара легенда с печата донета у преводу на српскословенски језик као „Печат Стефана великагв // жвпана Немане”, и то према препису начињеном на самој повељи, пошто се у том тренутку (1847) печат, по сведочењу издавача, више није налазио на повељи, в. Димитрије Аврамовић, *Описаније древности србски на Светој (Атонској) Гори*, Београд 1847, 19. Позлаћени печат Стефана Немање очигледно је у неком тренутку био враћен на повељу, пошто је она фотографисана с печатом који смо описали у тексту, пре него што ће повеља с печатом нестати током Првог светског рата 1915, в. Б. Зарковић, „Печати Стефана Немање”, 246–248; *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника*, књ. 1, прир. Владимир Мошин, Сима Ћирковић и Душан Синдик, Београд 2011, 67, бр. 9. Можда се поновно намештање печата може довести у везу с делатношћу монаха Никандра, који је средином 19. века радио на сређивању хиландарске архиве и том приликом је могао на одређене повеље да причврсти раније отпале печате, в. Бењамин Хекић, „Печат(и) са Римске повеље краља Уроша Великог и феномен премештања српских краљевских печата на исправама из Архива Манастира Хиландара – сигилографски осврт”, *Иницијал. Часопис за средњовековне студије* 10 (2022) 60.

репрезентативни став), уз вертикалну грчку легенду која сигнира светитеља. Поред печата из Историјског музеја, у овој групи се налазе и два печата с два различита типара која се данас чувају у Народном музеју Србије у Београду, као и један печатни отисак који се налази у Државном музеју Ермитажу у Санкт Петербургу.⁷ Печат из Ермитажа (сл. 3) и један од печата из Народног музеја (који је музеју поклоњен 1978)⁸ потичу са истог типара,⁹ који је на аверсу носио хоризонталну легенду у шест редова +–СΦΡΑΓΙΣ–ΣΤΕΦΑΝΥ–ΜΕΓΑΛΥΣΥ–ΠΑΝΥΤΟΥ–ΝΕΜΑΝΙΑ (+ Σφραγίς Στεφάνου μεγάλου ζουπάνου τοῦ Νεμάνια), а уз ликовну представу светитеља на реверсу вертикалну легенду која се рашчитава као Ὁ ἅγιος Στέφανος. Други печат из Народног музеја (прибављен 1934)¹⁰ има реверс истог садржаја, представу Св. Стефана с вертикалном легендом Ὁ ἅγιος Στέφανος, али на аверсу је хоризонтална легенда нешто другачија него на аверсима других Немањиних печата хагиографског типа: исписана је у пет редова, не шест, и не садржи епитет *велики* уз титулу жупана, па гласи +–...ΦΡΑΓΙΣ–...ΥΠΑΝΥΣΤΕ–...ΑΝΥΤΟΥ–ΝΕΜΑΝΙΑ (+ Σφραγίς ζουπάνου Στεφάνου τοῦ Νεμάνια).

⁷ Nikolai Lihačev, „Sceau de Stefan Nemanja”, *Byzantion* 11/2 (1936) 461; Michel Lascaris, „Sceaux grecs d’Étienne Nemanja”, *Byzantion* 12/1–2 (1937) 149; Добрила Гај-Поповић, „Печат Стефана Немање”, *Нумизматичар* 2 (1979) 120–121; Б. Зарковић, „Печати Стефана Немање”, 249–250; Б. Хекић, „Печати раних Немањића”, 37–38, 57, сл. 3–4; исти, *Печати српских владара*, 106–107.

⁸ N. Lihačev, „Sceau de Stefan Nemanja”, 461; M. Lascaris, „Sceaux grecs”, 149; Д. Гај-Поповић, „Печат Стефана Немање”, 119–122; Б. Зарковић, „Печати Стефана Немање”, 250; Б. Хекић, „Печати раних Немањића”, 38, 57, сл. 4; исти, *Печати српских владара*, 106.

⁹ Први издавач Немањине буле из Ермитажа, руски и совјетски историчар Николај Лихачов, није у свој чланак укључио илустрације, тј. фотографије печата. Стога су истраживачи до сада овај петербуршки печат и београдски печат из 1978. могли да упоређују само на основу Лихачовљевог читања легенди на аверсу и реверсу, а једина доступна илустрација петербуршког печата био је цртеж у: Vladimir Mošin, „Les sceaux de Stephan Nemanja”, dans: *Actes du VIe Congrès International des Études Byzantines, Paris 27 juillet – 2 août 1948*, t. 2, Paris 1951, 303, који је израђен према опису из Лихачовљевог чланка, а не увидом у фотографије или сâм печатни отисак. Увидом у фотографије петербуршког печата може се утврдити да је овај отисак израђен истим булотеријем као и београдски печат из 1978, а да је Лихачовљево читање печатних натписа имало више грешака, посебно на реверсу (в. и Б. Хекић, „Печати раних Немањића”, 38, нап. б). Захвалност за прибављање фотографија петербуршког печата које су сада први пут публиковане у овом раду дугујемо Максиму Олеговичу Онуфријенку из Државног научно-истраживачког института за рестаурацију у Москви и Јелени Владимировној Степановој из Државног музеја Ермитаж у Санкт Петербургу.

¹⁰ Јозо Петровић, „Печат Стефана Немање”, *Нумизматичар* 2 (1935) 27–28; M. Lascaris, „Sceaux grecs”, 149; Б. Зарковић, „Печати Стефана Немање”, 249; Б. Хекић, „Печати раних Немањића”, 37, 57, сл. 3; исти, *Печати српских владара*, 107.

Уз други тип печатâ Стефана Немање са хагиографским реверсом могу се придодати и оловни печати његове браће, кнежева Страцимира и Мирослава. Страцимиров печат данас се такође налази у Народном музеју у Београду.¹¹ Аверсна легенда је хоризонтална, у пет редова, и гласи +СФР–АГІССТЕ–ΦΑΝΥΤΥ–СТΡΑΤΩΝ–ΗΓ...ΡΥ (+ Σφραγίς Στεφάνου τοῦ Στρατῆζιμῆρου), а представу Св. Стефана прати двостубачна вертикална легенда Ὁ ἅγιος Στέφανος, као и на Немањиним печатима. Мирослављев печат данас је изгубљен, и познат је само на основу калка који је Ћиро Трухелка начинио почетком 20. века.¹² И његов хагиографски реверс уз представу Св. Стефана такође носи двостубачну вертикалну легенду Ὁ ἅγιος Στέφανος, али је сада први пут хоризонтална легенда на аверсу изведена на српскословенском и гласи +ПЕУѢТЪ–КІЄЗѢХЛМЪСКОГѢНРО–СЪ... ВА (+ Печать кнеза хлмъскога Миросълава).

На основу свих сачуваних Немањиних печата, видимо да су израђени уз помоћ четири различита типара, тј. булотерија: један којим су израђени печати епиграфског типа што носе само печатни натпис, и три типара којима су израђени печати са хагиографским реверсима који приказују Св. Стефана. Међу хагиографским типарима, нови печат Стефана Немање из Историјског музеја разликује се по томе што једини у реверсној легенди садржи и епитет Св. Стефана – Првомученик (ὁ Πρωτομάρτυς). Иако се не јавља више ниједном на другим Немањиним печатима, или печатима Немањине браће Страцимира и Мирослава, овај епитет присутан је на савременим византијским оловним булама с представом Св. Стефана у стојећем ставу, као што су нпр. печати патрикија Хусенија, стратега Трихилоподије, и Стефана, архиепископа града Катепана у Васпраканији, оба из 11. века, те печати Стефана Карике и кипарског архиепископа Јована из 12. века.¹³ Најзад, исту двостубачну вертикалну легенду Ὁ ἅγιος Στέφανος ὁ Πρωτομάρτυς уз ликовну представу Св. Стефана носи и печат Стефана Контостефана Комнина из друге половине 12. века,¹⁴ који показује и највећу епиграфску и иконографску сличност с представама

¹¹ Добрила Гај-Поповић, „Печат Стефана Страцимира”, *Нумизматичар* 6 (1983) 131–133; Б. Хекић, „Печати раних Немањића”, 38, 57, сл. 5; исти, *Печати српских владара*, 107.

¹² Pavao Anđelić, „Pečat humskog kneza Miroslava”, *Glasnik Zemaljskog muzeja* 20 (1965) 277–280; Б. Хекић, „Печати раних Немањића”, 40, 58, сл. 6; исти, *Печати српских владара*, 108.

¹³ Б. Хекић, „Печати раних Немањића”, 38–40; исти, *Печати српских владара*, 107–108.

¹⁴ Washington, DC, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Byzantine Seals (Истраживачка библиотека и колекција Дамбертон Оукс), инв. бр. BZS.1955.1.395, <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.3952>

(прегледано 31. 5. 2023); Б. Хекић, „Печати раних Немањића”, 39, 58, сл. 7.

Св. Стефана с Немањиних печата. Наиме, и Контостефанов печат садржи лигатуру ΓΡυ речи „Прωτομάρτυς”, баш као и нови печат Стефана Немање из Историјског музеја, а вероватно је и сигла Θ за „ὁ ἅγιος” што је присутна на овом печату Стефана Немање била присутна и на Контостефановом печату (почетак легенде недостаје, али су видљива само слова имена Στέφανος, што значи да није било места за утискивање целог епитета као Ο ΑΓΙΟΣ). У сваком случају, поменути сигла уочава се на почетку вертикалне легенде на већ помињаном печату стратега Хусенија из 11. века, а као уобичајена скраћеница коришћена је и на византијским печатима 12. века, нпр. на оловном печату извесног севаста Алексија.¹⁵

Иако се у наведеном разликује од других сачуваних печата Стефана Немање, нови Немањин печат с њима дели општи епиграфски и општи иконографски стил. Тако су sigma lunatum, С, обрнута зета, Σ, унцијално алфа, Α, угласто ипсилон, V, те лигатуре Ч и У из легенде новог Немањиног печата присутни и у натписима осталих његових печата, а обликом и масивношћу слова нови Немањин печат најсличнији је с печатом који је поклоњен Народном музеју 1978. и с печатом из Ермитажа, који су отковани истим булотеријем. Ликовна представа светитеља с наведена два Немањина печата такође је најсличнија светитељевој представи с његовог новог печата. Иако је на свим Немањиним печатима, те на Страцимировом и Мирослављевом печату Св. Стефан приказан у типичном ђаконском орнату, с кадионицом у десној и дарохранилницом у левој руци, само нови печат из Историјског музеја, печат из Народног музеја из 1978. године и печат из Ермитажа светитеља приказују са изразито гломазном главом готово делтоидног облика. Па ипак, неке иконографске појединости из приказа Св. Стефана разликују нови Немањин печат од осталих Немањиних печата, као и од печата његове браће; наиме, само на новом печату из Историјског музеја светитељеве обе руке су припијене уз тело (лева тако да се и не види од крупне дарохранилнице), док је на осталим поменути печатима Св. Стефан увек приказан с раширеним и подигнутим рукама. С раширеним и подигнутим рукама светитељ је приказан и на најсличнијем савременом византијском печату, већ помињаној оловној були Стефана Контостефана Комнина. На другим савременим византијским печатима, Св. Стефан приказиван је пак тако што је десна рука у којој држи кадионицу увек савијена у лакту, као што

¹⁵ Washington, DC, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Byzantine Seals, инв. бр. BZS.1951.31.5.486, <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1951.31.5.486> (прегледано 31. 5. 2023).

је то случај са оловним булама већ помињаних стратега Хусенија из Трихилоподије,¹⁶ архиепископа Стефана из Катепана,¹⁷ Стефана Карики,¹⁸ те једне личности из 11. или 12. века која је на печату именована само као Стефан.¹⁹ Но, на овим приказима светитељева рука савијена је у лакту тако да је надлактица удаљена од трупа, а шака у којој држи кадионицу приближава се телу у висини струка, док је на новом печату Стефана Немање десна рука Св. Стефана савијена у лакту на нешто неприродан начин, тако што је надлактица припијена уз тело и тек се подлактица са шаком удаљава од тела. Исти приказ светитељеве десне руке присутан је на одређеним тесерама/жетонима из 8. и 11. века који потичу из светилишта Св. Стефана, можда оног из Диакарије.²⁰ Иако ово нису печати *sensu stricto*, и они су попут византијских оловних була израђивани у булотеријима које су вероватно гравирали исти мајстори-печаторесци, што значи да начин на који је Св. Стефан приказан са „неприродно” савијеном руком јесте једно од (више) техничких решења коришћених приликом гравирања представе овог светитеља на типарима.

Дарохранилница коју Св. Стефан држи у левој руци има куполасти облик на оба Немањина печата из Народног музеја и на печату из Ермитажа, исто као и већ поменути печат Стефана Контостефана, док се облик дарохранилнице на Страцимировом и Мирослављевом печату не може тачно утврдити. Међутим, нови печат из Историјског музеја, као што је већ речено, светитеља приказује с дарохранилницом у форми ковчежића, или евентуално црквице. Такође, док на оба Немањина печата из Народног музеја и печату из Ермитажа светитељ испод дарохранилнице придржава неку врсту убруса или покроба, на новом печату испод

¹⁶ Washington, DC, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Byzantine Seals, инв. бр. BZS. 1951.31.5.718, <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1951.31.5.718> (прегледано 31. 5. 2023); Б. Хекић, „Печати раних Немањића”, 59, сл. 8.

¹⁷ Washington, DC, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Byzantine Seals, инв. бр. BZS. 1951.31.5.1106, <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1951.31.5.1106> (прегледано 31. 5. 2023).

¹⁸ Washington, DC, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Byzantine Seals, инв. бр. BZS. 1951.31.5.3223, <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1951.31.5.3223> (прегледано 31. 5. 2023).

¹⁹ Washington, DC, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Byzantine Seals, инв. бр. BZS. 1958.106.1440, <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.1440> (прегледано 31. 5. 2023).

²⁰ Washington, DC, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Byzantine Seals, инв. бр. BZS. 1951.31.5.1395, <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1951.31.5.1395> (прегледано 31. 5. 2023); инв. бр. BZS.1955.1.4091, <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.4091> (прегледано 31. 5. 2023).

дарохранилнице уочава се раскошно украшена трака која може бити само завршетак ђаконског орара; на Страцимировом и Мирослављевом печату ни за ову црквену твар испод дарохранилнице не могу се уочити детаљи на основу којих би се утврдило да ли је у питању убрус или завршетак орара. Међу византијским печатима, чини се да је Св. Стефан приказан како придржава завршетак раскошног орара испод дарохранилнице само на печату стратега Хусенија, на коме је сама дарохранилница куполастог облика.

Нови оловни печат Стефана Немање не само да је проширио малобројни корпус сигилографске грађе овог српског владара за један примерак који се разликује од других примерака и за који се, стога, може рећи да је јединствен (бар у овом тренутку), већ је и повећао број типара који се могу везати за овог владара. У овом тренутку знамо за укупно четири типара за израду металних печата Стефана Немање. Осим једног булотерија за печате епиграфског типа, тј. за буле које и на аверсу и на реверсу носе само печатне натписе, и за који поуздано можемо утврдити да га је Стефан Немања користио у последњој деценији своје власти и свог живота (чак и након повлачења с престола), печати са осталих типара не могу се датовати. За печат који Стефана Немању титулише само као жупана, без епитета *велики*, претпостављало се да потиче с типара којим је Немања печатао исправе пре свог доласка на власт, тј. збацивања свог старијег брата с великожупанског престола (1166–1168).²¹ На свим осталим печатима, укључујући и нови печат из Историјског музеја, Немања је доследно титулисан као велики жупан. То, дакле, значи да је Немања променио (најмање) три типара за 30 година колико је владао као велики жупан.

Булотерији су у Византији мењани када су њихови власници стицали нове функције и титуле,²² и на тај начин се може објаснити зашто је Немања након типара на коме је титулисан само као жупан израдио први типар на коме је наведена његова нова титула, велики жупан. Но, булотерији су се откивањем великог броја печатних отисака у металу (олову или злату) с временом и трошили, тј. површина калуца је постајала оштећена, и то је био други разлог за израду нових типара.²³ Најзад, није било немогуће ни да булотерион буде изгубљен или украден (или

²¹ Ј. Петровић, „Печат Стефана Немање”, 28.

²² Nicolas Oikonomides, *Byzantine Lead Seals*, Washington, DC 1985, 4–5; Jean-Claude Cheynet, „Introduction à la sigillographie byzantine”, dans: *La société byzantine. L'apport des sceaux*, ed. Jean-Claude Cheynet, Paris 2008, 12–13.

²³ N. Oikonomides, *Byzantine Lead Seals*, 4–5; J.-C. Cheynet, „Introduction”, 12–13.

„заробљен” од политичког ривала и претендента на одређену титулу).²⁴ Поставља се питање колика би морала бити Немањина сигилографска продукција, тј. колико би печатних отисака морало бити израђено за потребе печатења његових исправа, да би током своје владавине (најмање) још двапут израђивао нови булотерион након првобитног великожупанског типара. Нови печат Стефана Немање из Историјског музеја заиста има оштећења настала приликом отискивања у булотерију (слова утиснута једно преко другог, али само на аверсу, што упућује на закључак да површине аверсног и реверсног калуца на булотерију нису биле у истој равни), што може значити да је овај булотерион заиста био истрошен од дуге употребе. Но, великожупански печат из Народног музеја (прибављен 1978) и печат из Ермитажа чини се да нису имали никаква оштећења приликом отискивања (већ да су њихова оштећења настала каснијим пропадањем отисака), што не мора да значи да и типар којим су они израђени касније није доживео исту судбину да буде истрошен од дуге употребе. Најзад, и жупански печат из Народног музеја (прибављен 1934) вероватно је био израђен донекле истрошеним булотеријем, јер нису отиснута сва слова са обода калуца, иако је оловна плочица имала довољно простора да цела печатна представа буде отиснута.

Уколико је Немања мењао своје булотерије због потребе да се у легенду унесе нова титула, односно због истрошености и оштећења, оно што сигурно можемо рећи јесте да је од тих печатњака, последњи свакако био булотерион за печате епиграфског типа, који је печатним отиском посведочен најраније око 1191, и који је Немања наставио да користи до краја живота. Најстарији познат типар пак био би булотерион са жупанском титулом посведочен једним отиском који се од 1934. чува у Народног музеју. Овај типар морао је бити замењен када је Немања постао велики жупан. Будући да други печатни отисак из Народног музеја (поклон из 1978) и печатни отисак из Ермитажа, оба израђени истим типаром с великожупанском титулом, носе исту реверсну легенду *Ὁ ἄγιος Στέφανος* која је била присутна и на Немањиним обичним жупанским печату, док печат из Историјског музеја проширује легенду, тако да гласи *Ὁ ἄγιος Στέφανος ὁ Πρωτομάρτυς*, можда смемо претпоставити да је типар којим је израђен отисак из Историјског музеја хронолошки најмлађи од наведених булотерија. Дакле, можда треба претпоставити редослед Немањиних булотерија на следећи начин:

- ◆ обични жупански печат са хагиографским реверсом (један отисак: Народни музеј – 1934);

²⁴ Б. Хекић, *Печати српских владара*, 48.

- ◆ великожупански печат са хагиографским реверсом који носи легенду 'Ο ἅγιος Στέφανος (два отиска: Ермитаж, Народни музеј – 1978);
- ◆ великожупански печат са хагиографским реверсом који носи легенду 'Ο ἅγιος Στέφανος ὁ Πρωτομάρτυς (један отисак: Историјски музеј); и
- ◆ великожупански печат епиграфског типа (два отиска: Немањина повеља Сплићанима и Немањина повеља Хиландару).

Па ипак, закључак да је током релативно дуге политичке каријере Стефана Немање израђено толико металних печата да је било неопходно променити четири булотерија – од тога двапут због њихове истрошености и оштећења – може деловати претераним. Иако се из релативно малог броја сачуваних докумената Стефана Немање (свега три повеље)²⁵ не смеју извлачити далекосежни закључци о изузетно скромном укупном броју исправа које је Немања издао, ипак се по свој прилици чини да Немањина документарна продукција не може оправдати укупан број типара који носи име овог владара, уколико су великожупански булотерији били мењани само због истрошености. Наиме, иако се за било који појединачни булотерион никако не може знати колико је печата могло бити отковано у њему, процењује се да је један булотерион у просеку могао произвести и више хиљада отисака пре него што се калуп истроши.²⁶ То би значило да је Немања морао издавати годишње у просеку и до више стотина докумената снабдевених оловним печатима, да би се његов булотерион у току десетак година истрошио у тој мери да више не може бити коришћен. Чак и када у виду имамо чињеницу да је у немањићкој Србији владарев печат могао бити коришћен и у неке друге сврхе осим печатења његових исправа (као што је то употреба самог печата за позивање одређених личности пред суд),²⁷ остаје упитно да ли се сме претпоставити да укупан број печата откованих током једне године у једном булотерију износи више стотина.

Која би се још објашњења могла понудити да разјасне број печатњака који носе име Стефана Немање? Да ли је неки од ових типара био изгубљен, не можемо никако знати. Не може се рећи ни да су булотерији мењани увек искључиво зато да би пратили промену политичке реалности, тј. Немањин успон и промену титуле. Свакако ни жеља да се промени начин репрезентације владара кроз печате није могла бити разлог за честе промене булотерија. Са изузетком преласка с печата хагиографског реверса на печат епиграфског типа, није се десила никаква значајна

²⁵ Небојша Порчић, *Дипломатички обрасци средњовековних владарских докумената: српски пример* (докторска дисертација, Филозофски факултет Београд, 2012), 377, прил. 1.

²⁶ J.-C. Cheynet, „Introduction”, 12.

²⁷ Б. Хекић, *Печати српских владара*, 217–218.

промена у печатној представи. Уосталом, из византијских примера знамо да чак и када је власник типара добијао нову титулу, при промени типара настојало се да измене у натпису и ликовној представи буду минималне, како би и нови печат ауктора био препознатљив дестинатарима као њихов *уобичајени* печат.²⁸ Такву тенденцију можемо препознати и код печата Стефана Немање. Укључивање први пут светитељевог епитета ὁ Πρωτομάρτυς, те другачији положај његових руку, као и другачији облик дарохранилнице и замена убруса/покрова испод ње завршетком орара на новом печату из Историјског музеја, могу се окарактерисати као минималне измене које овај печат нису значајно удаљиле од устаљеног сигилографског обрасца Стефана Немање, што је посведочено његовим другим печатима. Немањин нови печат свакако је остао препознатљив дестинатарима као његов уобичајен печат.

Можемо се запитати и да ли је Немања имао икакву потребу да у неком тренутку истовремено има више од једног типара. Средњовековни владари могли су истовремено имати и користити више печата, како печата различите типологије (двострани печат, велики печат, мали печат, секретум, сигнет, и сл.), тако и печата исте типологије, али се за српске земље коришћење више печата истог типа истовремено не може посведочити изворном грађом.²⁹ Немањини великожупански булотерији свакако припадају истој типологији. Једина могућност о којој би онда можда вредело размишљати јесте да је Немањи истовремено било потребно више од једног печатњака суштински истог типа из тог разлога што су се ови булотерији могли налазити код више од једне особе. Но, ово питање отвара знатно сложенију тематику о организацији *владарске канцеларије* под великим жупаном Стефаном Немањом, што је питање које више ствара нове потешкоће, него што нуди одговоре. Уопште, идеја о канцеларији средњовековних српских владара као служби или органу јасно утврђеног састава и хијерархијског уређења анахрона је и никако не одговара реалности; ако је владарска „канцеларија” у Србији икада била на путу да постане институционализована служба с нешто бројнијим особљем, тај се процес никако не може везати за владу Стефана Немање.³⁰

²⁸ N. Oikonomides, *Byzantine Lead Seals*, 4–5.

²⁹ Gregor Čremošnik, *Studije za srednjovjekovnu diplomatiku i sigilografiju južnih Slovena*, Sarajevo 1976, 56–57, 63–66.

³⁰ Н. Порчић, *Дипломатички обрасци*, 352; Жарко Вујошевић, *Српска владарска канцеларија у средњем веку: студија из упоредне дипломатике* (докторска дисертација, Филозофски факултет Београд, 2015), 13–16, 293–294, 300–301; Небојша Порчић, *Документи српских средњовековних владара у дубровачким збиркама: доба Немањића*, Београд 2017, 117.

Стога, не би требало претпостављати да је Немања као велики жупан истовремено имао више службеника задужених за писање и печатење исправа који су поседовали сваки по један булотерион.

Остаје још само једна могућност коју треба размотрити када је реч о броју булотерија Стефана Немање. Наиме, Сава Немањић у *Житију Светога Симеона* тврди да је његов брат Стефан, потоњи првовенчани краљ, носио име Немања, баш као и њихов отац.³¹ У том случају, током своје владавине као велики жупан, Првовенчани би се звао Стефан Немања (II).³² Због ове чињенице, већ је изношена хипотеза да би можда печат Стефана Немање из Народног музеја који сигиланта титулише само као жупана, у ствари припадао Стефану Немањи II, тј. Стефану Немањићу пре него што је крунисан за краља.³³ Заиста, печат са жупанском титулом је проблематичан, пошто се не би очекивало да велики жупан Стефан Немањић своју титулу, коју је иначе доследно наводио, на печату скрати.³⁴ С друге стране, ако претпоставимо да је Стефан Немања (I) овај печат користио пре свог успона на великожупански престо, да ли се сме претпоставити да је његова титула у то време гласила *жупан*? Он је у то време био само један од удеоних кнежева у држави свог старијег брата, баш као што су то била и његова преостала браћа Страцимир и Мирослав, која су удеони кнежеви остали и током Немањине великожупанске владе.³⁵ Па опет, Страцимир је на свом печату поменут само именом, без икакве титуле, док се Мирослав назива *кнезом* (хумским). За коначно разрешење ове дилеме око Немањине *жупанске* титуле било би неопходно знати потпун Немањин *cursus honorum*, што није могуће.³⁶ Али не би требало олако одбацити могућност да је неки од печата који носи име Стефана Немање припадао његовом сину, потоњем краљу Стефану

³¹ Свети Сава, *Сабрани списи*, прир. Димитрије Богдановић, Београд 1986, 102, 104, 116–117.

³² Али мора се истаћи да овај владар своје име никада ни у једној исправи није навео другачије до Стефан, а то у својој Хиландарској повељи не чини ни његов отац, који га такође назива само Стефаном, в. *Зборник средњовековних повеља*, књ. 1, 69, 82–83, 86, 91, 94, 108–109, 546, бр. 9, 12–15, 21, 148; Ж. Вујошевић, *Српска владарска канцеларија*, 219.

³³ Срђан Пириватрић, „Манојло I Комнин, 'царски сан' и 'самодршци области српског престола'”, *Зборник радова Византолошког института* 48 (2011) 98–99.

³⁴ Б. Хекић, *Печати српских владара*, 107.

³⁵ Милош Благојевић, „Велики кнез и земаљски кнез”, *Зборник радова Византолошког института* 41 (2004) 298.

³⁶ Треба подсетити да, уколико се иза синтагме „царски сан” из Немањиног житија крије одређена византијска дворска титула коју је цар Манојло Комнин доделио Немањи, а не општа владарска част, није познато која би то тачно титула била, в. С. Пириватрић, „Манојло I Комнин”, 90–91, нап. 5.

Првовенчаном,³⁷ јер са изузетком печатних отисака који су израђени у булотерију за печате епиграфског типа, ниједан од преосталих печата није сачуван на документу Стефана Немање (I), чиме бисмо могли да га атрибуирамо овом владару без икакве сумње. Тако можда укупан број типара Стефана Немање треба поделити између оца и сина, великих жупана истог имена.

---

³⁷ Како је то пре скоро пола века сматрала могућим и Д. Гај-Поповић, „Печат Стефана Немање”, 122, за печат из Народног музеја с великожупанском титулом из 1978.

Сл. 1. Нови оловни печат српског великог жупана Стефана Немање (Историјски музеј Србије, Збирка печата, инв. бр. Пч-374).

Сл. 2а. Златни (позлаћени) печат српског великог жупана Стефана Немање као монаха Симеона са Хиландарске повеље (Архив Српске академије наука и уметности, Историјска збирка, бр. 8866-1).

Сл. 26. Златни (позлаћени) печат српског великог жупана Стефана Немање као монаха Симеона са Хиландарске повеље (Народна библиотека Србије, Фототека Одељења за археологију, сигн. Ф 169).

Сл. 3. Оловни печат српског великог жупана Стефана Немање из Ермитажа
(Государственный Эрмитаж, М-11942).

The State Hermitage Museum, St. Petersburg
Photograph © The State Hermitage Museum/photo by Svetlana Suetova.“

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Необјављени извори – Unpublished Primary Sources

Split, Nadbiskupski arhiv, Kaptolski arhiv, Scrinia B (Lucius), vol. 536.

Washington, DC, Dumbarton Oaks Research Library and Collection (Истраживачка библиотека и колекција Дамбертон Оукс), Byzantine Seals, <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals>.

Београд, Архив Српске академије наука и уметности, Историјска збирка. [Beograd, Arhiv Srpske akademije nauka i umetnosti, Istorijaska zbirka]

Београд, Историјски музеј Србије, Збирка печата. [Beograd, Istorijски музеј Србије, Zbirka pečata]

Београд, Народна библиотека Србије, Фототека Одељења за археографију. [Beograd, Narodna biblioteka Srbije, Fototeka Odeljenja za arheografiju]

Санкт Петербург, Государственный Эрмитаж (Државни музеј Ермитаж). [Sankt Peterburg, Gosudarstvennyj Ėrmitaž (Državni музеј Ermitaž)]

Објављени извори – Published Primary Sources

Anđelić, Pavao „Pečat humskog kneza Miroslava”, *Glasnik Zemaljskog muzeja* 20 (1965) 277–280.

Lascaris, Michel, „Sceaux grecs d’Étienne Nemanja”, *Byzantion* 12/1–2 (1937) 149–150.

Lihačev, Nikolai, „Sceau de Stefan Nemanja”, *Byzantion* 11/2 (1936) 461–468.

Lucius, Joannes, *De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex*, Amstelædami 1666, 1667², 1668³.

Mošin, Vladimir, „Les sceaux de Stephan Nemanja”, dans: *Actes du VIe Congrès International des Études Byzantines, Paris 27 juillet – 2 août 1948*, t. 2, Paris 1951, 303–306.

Аврамовић, Димитрије, *Описанне древности србски на Светој (Атонској) Гори*, Београд 1847. [Avramović, Dimitrije, *Opisanie drevnosti srbski na Svetoj (Atonskoj) Gori*, Beograd 1847]

Гај-Поповић, Добрила, „Печат Стефана Немање”, *Нумизматичар* 2 (1979) 119–130. [Gaj-Popović, Dobrila, „Pečat Stefana Nemanje”, *Numizmatičar* 2 (1979) 119–130]

Гај-Поповић, Добрила, „Печат Стефана Страцимира”, *Нумизматичар* 6 (1983) 131–133. [Gaj-Popović, Dobrila, „Pečat Stefana Stracimira”, *Numizmatičar* 6 (1983) 131–133]

Динић, Михаило, „Три повеље из исписа Ивана Лучића”, *Зборник Филозофског факултета* 3 (Београд 1955) 69–94 [Dinić, Mihailo, „Tri povelje iz ispisa Ivana Lučića”, *Zbornik filozofskog fakulteta* 3 (Beograd 1955) 69–94]

Зарковић, Божидар, „Печати Стефана Немање”, *Вастина* 13 (2002) 245–254. [Zarković, Božidar, „Pečati Stefana Nemanje”, *Vaština* 13 (2002) 245–254]

Зборник средњовековних ћириличких повеља и писам Србије, Босне и Дубровника, књ. 1, прир. Владимир Мошин, Сима Ћирковић и Душан Синдик, Београд 2011. [*Zbornik srednjovekovnih ćirilčkih povelja i pisama Srbije, Bosne i Dubrovnika*, knj. 1, прир. Vladimir Mošin, Sima Ćirković i Dušan Sindik, Beograd 2011]

Петровић, Јозо, „Печат Стефана Немање”, *Нумизматичар* 2 (1935) 27–28. [Petrović, Jozo, „Pečat Stefana Nemanje”, *Numizmatičar* 2 (1935) 27–28]

Свети Сава, *Сабрани списи*, прир. Димитрије Богдановић, Београд 1986. [Sveti Sava, *Sabrani spisi*, прир. Dimitrije Bogdanović, Beograd 1986]

Трифуновић, Ђорђе, Весна Бјелогрић и Ирена Брајовић, „Хиландарска оснивачка повеља”, у: *Осам векова Студенице: зборник радова*, ур. епископ жички Стефан (Боца) и др., Београд 1986, 49–60. [Trifunović, Đorđe, Vesna Bjelogrić i Irena Brajović, „Hilandarska osnivačka povelja”, у: *Osam vekova Studenice: zbornik radova*, ур. episkop žički Stefan (Boca) i dr., Beograd 1986, 49–60]

Литература – Secondary Works

Cheyne, Jean-Claude, „Introduction à la sigillographie byzantine”, dans: *La société byzantine. L'apport des sceaux*, ed. Jean-Claude Cheynet, Paris 2008, 1–82.

Čajkanović, Veselin, „Über die Echtheit eines serbisch-byzantinischen Verlobungsringes”, *Byzantinische Zeitschrift* 19/1 (1910) 111–114.

Čremošnik, Gregor, *Studije za srednjovjekovnu diplomatiku i sigilografiju južnih Slovena*, Sarajevo 1976.

Oikonomides, Nicolas, *Byzantine Lead Seals*, Washington, DC 1985.

Благојевић, Милош, „Велики кнез и земаљски кнез”, *Зборник радова Византолошког института* 41 (2004) 293–318. [Blagojević, Miloš, „Veliki knez i zemaljski knez”, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 41 (2004) 293–318]

Вујошевић, Жарко, *Српска владарска канцеларија у средњем веку: студија из упоредне дипломатике* (докторска дисертација, Филозофски факултет Београд 2015). [Vujošević, Žarko, *Srpska vladarska kancelarija u srednjem веку: studija iz uporedne diplomatike* (doktorska disertacija, Filozofski fakultet Beograd, 2015)]

Пириватрић, Срђан, „Манојло I Комнин, 'царски сан' и 'самодршци области српског престола’”, *Зборник радова Византолошког института* 48 (2011) 89–118. [Pirivatrić, Srđan, „Manojlo I Komnin, 'carski san' i 'samordšci oblasti srpskog prestola’”, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 48 (2011) 89–118]

Порчић, Небојша, *Дипломатички обрасци средњовековних владарских докумената: српски пример* (докторска дисертација, Филозофски факултет Београд 2012). [Porčić, Nebojša, *Diplomatički obrasci srednjovekovnih vladarskih dokumenata: srpski primer* (doktorska disertacija, Filozofski fakultet Beograd, 2012)]

Порчић, Небојша, *Документи српских средњовековних владара у дубровачким збиркама: доба Немањића*, Београд 2017. [Porčić, Nebojša, *Dokumenti srpskih vladara u dubrovačkim zbirkaма: doba Nemanjića*, Beograd 2017]

Хекић, Бењамин, „Печат(и) са Лимске повеље краља Уроша Великог и феномен премештања српских краљевских печата на исправама из Архива Манастира Хиландара – сигилографски осврт”, *Иницијал. Часопис за средњовековне студије* 10 (2022) 51–86. [Hekić, Benjamin, „Pečat(i) sa Limske povelje kralja Uroša Velikog i fenomen premeštanja srpskih kraljevskih pečata na ispravama iz Arhiva Manastira Hilandara – sigilografski osvrt”, *Inicijal. Časopis za srednjovekovne studije* 10 (2022) 51–86]

Хекић, Бењамин, „Печати раних Немањића – узори и паралеле у формативном периоду немањићке сигилографске праксе”, *Историјски часопис* 68 (2019) 35–68. [Hečić, Benjamin, „Pečati ranih Nemanjića – uzori i paralele u formativnom periodu nemanjićke sigilografske prakse”, *Istorijski časopis* 68 (2019) 35–68]

Хекић, Бењамин, *Печати српских средњовековних владара између западних и византијских узора* (докторска дисертација, Филозофски факултет Београд, 2021). [Hečić, Benjamin, *Pečati srpskih srednjovekovnih vladara između zapadnih i vizantijskih uzora* (doktorska disertacija, Filozofski fakultet Beograd, 2021)]

Benjamin Hekić

A NEW SEAL OF STEFAN NEMANJA

Summary

A newly-discovered seal of Serbian grand župan Stefan Nemanja, which was purchased for the Historical Museum of Serbia in Belgrade in 2023, is a lead bulla with a diameter of 34 mm and weighing 20.92 g (fig. 1). On its obverse it contains a horizontal inscription in seven lines, reading + Σφραγίς Στεφάνου μεγάλου ζουπάνου τοῦ Νεμάνια, within a border of dots. The reverse carries the image of St. Stephen the Protomartyr, frontally in full figure, nimbated, dressed in sticharion with orarion, holding a censer in his right hand and a tabernacle (artophorion, πυξ) in his left hand, accompanied by a vertical legend in two columns, reading Ὁ ἅγιος Στέφανος ὁ Πρωτομάρτυς, all within a border of dots. Apart from this seal, there are five other seals of Stefan Nemanja that modern sigillography knows of. By comparing Nemanja's new lead seal to his other seals, it can be discerned that the new seal follows the general sigillographic patterns of Nemanja's seals, although it does contain some elements that differentiate it from other pieces in the corpus, such as the epithet ὁ Πρωτομάρτυς in the saint's inscription, and also some peculiarities in the saint's iconography. These characteristics also differentiate Nemanja's new bulla from the seals of his brothers, princes Stracimir and Miroslav, but can be found on several contemporary Byzantine lead bullae.

All of Nemanja's seals can be divided into two basic types: seals of epigraphic type and seals with hagiographic reverse. The first type carries only a horizontal inscription (Σφραγίς Στεφάνου μεγάλου ζουπάνου τοῦ Νεμάνια) on the obverse and reverse, while the second type has an image of St. Stephen on the reverse and a horizontal inscription on the obverse, which means that the new seal belongs to the second type. The first type can be dated to the last decade of Nemanja's rule and life, while only one seal (kept in the National Museum in Belgrade) from the first type could be dated before Nemanja's taking of the throne of grand župans, since it calls Nemanja only a župan, not grand župan: Σφραγίς ζουπάνου Στεφάνου τοῦ Νεμάνια. None of the rest of Nemanja's seals of the second type (three pieces kept in the Hermitage Museum in St. Petersburg, in the National Museum in Belgrade, and in the Historical Museum in Belgrade, respectively) can be dated. However, since they are inscribed as Σφραγίς Στεφάνου μεγάλου ζουπάνου τοῦ Νεμάνια, it can be discerned that Nemanja used them during his reign of 30 years as grand župan. During the said period Nemanja had used (at least) three different boulloteria: one that produced the two seals from the Hermitage Museum in St. Petersburg and the National Museum in Belgrade, one that produced the new seal from the Historical Museum, and one that produced the two seals of epigraphic type. The boulloterion from which Nemanja's newly discovered seal kept in the Historical museum comes might have been used the last (preceding

only the epigraphic seals). This can be posited from the fact that only this seal has the inscription Ὁ ἅγιος Στέφανος ὁ Πρωτομάρτυς on the reverse, while the rest of Nemanja's hagiographic seals use the shorter inscription Ὁ ἅγιος Στέφανος. Alternatively, some of these seals should perhaps be attributed to Stefan Nemanja's son and heir of the same name (latter becoming the first-crowned Serbian king Stefan), who could have used the same inscription as his father, for his own seals.

Чланак примљен: 31.5.2023.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 15.7.2023.